

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ

Τιμή €9

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Νίκος Φωλίνας, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης (1949-2023), Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Γιώργος Μιχαηλίδης, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Χριστίνα Νομικού, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Μεθώνης 71Α, 10683 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 18 – 2025/2

Εικόνα εξωφύλλου: Μιχαήλ Χρ. Κάσιαλος, «*Η δεκάτη*», λάδι σε ξύλο, διαστάσεις 72 x 120, ιδιωτική συλλογή

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ

Εισαγωγή _____ 5

ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ

Κρίση, ανισοκατανομή του πλούτου και το ζήτημα του αγροτικού
καπιταλισμού στην Κύπρο της δεκαετίας του 1830 _____ 59

E. BURCU İŞİL-SEVGİNER

Ταξικές σχέσεις στα τσιφλίκια των οθωμανικών Βαλκανίων:
Η περίπτωση του Μοναστηρίου κατά τον 19ο αιώνα _____ 85

DİLEK AKYALÇIN KAYA

Κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη βασισμένη στα «κατάλοιπα
του παλαιού καθεστώτος»: Η οικογένεια Κουλακσίζ-ζαντέ
στη Λέσβο τον 19ο αιώνα _____ 111

ÖNDER EREN AKGÜL

Ανομβρίες, υδάτινοι πόροι και πρωταρχική συσσώρευση
κατά την οθωμανική εποχή του χρέους _____ 125

A. EZGİ AKYOL GIAGTZOĞLOU

Πρωταρχική συσσώρευση στον οθωμανικό κόσμο _____ 155

ALP YÜCEL KAYA

Η αστική επανάσταση στην Τουρκία (1908-1923) _____ 196

E. BURCU İŞİL-SEVGENER (E. ΜΠΟΥΡΤΖΟΥ ΙΣΙΛ-ΣΕΒΓΚΕΝΕΡ)*

Ταξικές σχέσεις στα τσιφλίκια των οθωμανικών Βαλκανίων:

Η περίπτωση του Μοναστηρίου κατά τον 19ο αιώνα¹

Μετάφραση: Αντώνης Χατζηκυριάκου

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει την αγροτική οικονομία και τις ταξικές σχέσεις στο Μοναστήρι (Μπίτολα/Bitola, Οθωμ.: Manastır) στα μέσα του 19ου αιώνα, εστιάζοντας στη σχέση μεταξύ ιδιωτικών τσιφλικιών και των χωριών της περιοχής. Η μελέτη βασίζεται στα λεγόμενα «κατάστιχα απογραφών εισοδημάτων» (temettuat defterleri) που έγιναν από την οθωμανική κεντρική διοίκηση κατά την περίοδο αυτή. Οι απογραφές παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την ιδιοκτησία ακινήτων, τις τάσεις στη χρήση γης, την οργάνωση της γεωργίας και τις διάφορες εργασιακές ρυθμίσεις που διαμόρφωσαν την αγροτική κοινωνία. Αξιοποιώντας αυτές τις πηγές, η έρευνα πίσω από το άρθρο αποτυπώνει το αγροτικό τοπίο, δίνοντας έμφαση στις ιδιοκτησιακές σχέσεις, τις ταξικές δυναμικές, τα συστήματα εργασίας και τις διαστάσεις της ανισότητας τόσο στα τσιφλίκια όσο και στα χωριά. Η εργασία υποστηρίζει τη θέση ότι ο διαρθρωτικός διαχωρισμός μεταξύ γαιοκτημόνων και καλλιεργητών –ένα θεμελιακό χαρακτηριστικό της οικονομίας των τσιφλικιών– έχει σημαντικές επιπτώσεις σε διάφορες βασικές εξελίξεις, συμπεριλαμβανομένης της επέκτασης της προσανατολισμένης στην αγορά παραγωγής, της διάβρωσης της αυτάρκειας των αγροτών, της εμφάνισης της εξάρτησης από την αγορά, καθώς και των ευρύτερων τάσεων του αγροτικού μετασχηματισμού, της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της πορείας της εκβιομηχάνισης στα Οθωμανικά Βαλκάνια.

Abstract

Author: E. Burcu İşil-Sevgener

Title: Class relations in the *çiftlik*s of the Ottoman Balkans: The case of nineteenth-century Manastır.

* Η Μπουρτζού Ισίλ-Σεβγκενέρ είναι μεταδιδακτορική ερευνήτρια «Μαρί Σκλοντόβσκα-Κιουρί» στο Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

¹ Η έρευνα για το άρθρο χρηματοδοτήθηκε από τις δράσεις «Μαρί Σκλοντόβσκα-Κιουρί» (Marie Skłodowska-Curie Actions) της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο πλαίσιο του προγράμματος Rural Dispossession (Rural Economy and Peasant Dispossession in the Ottoman Balkans: Landed Estates [τσιφλίκις] in Manastır, αρ. αναφοράς: 101155502) που εκπονείται στο Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου (2024-26).

The present article investigates the rural economy and class relations in mid-nineteenth-century Manastır (Bitola), located in present-day North Macedonia, with a focus on the private estates (*çiftlik*s) and villages within the district. The study draws on the income survey registers (Temettuat Defterleri) compiled by the Ottoman central administration in the mid-19th century and preserved in the Ottoman State Archives. These registers provide invaluable insights into property ownership, patterns of land use, agricultural organization and the diverse labor arrangements that shaped rural society. Utilizing these sources, the research offers a comprehensive account of the rural landscape, highlighting property relations, class dynamics, labor systems and the manifestations of inequality in both *çiftlik*s and villages. The paper argues that the structural separation between landowners and cultivators - a defining feature of the *çiftlik* economy - has significant implications for several key developments, including the expansion of market-oriented production, the erosion of peasant self-sufficiency, the emergence of market dependency, and broader patterns of agricultural transformation, capitalist development, and the trajectory of industrialization in the Ottoman Balkans.

Εισαγωγή

Η μελέτη των Βαλκανίων υπό οθωμανική κυριαρχία κατέχει από καιρό ξεχωριστή θέση στην οθωμανική οικονομική και κοινωνική ιστορία, και στην αγροτική ιστορία ειδικότερα. Αυτό είναι αποτέλεσμα της γεωγραφικής θέσης της περιοχής, στο σημείο όπου συναντιέται η επεκτατική πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με ένα ιστορικά εδραιωμένο τοπικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Η γεωγραφική εγγύτητα των αγροτικών περιοχών της Ανατολικής Ευρώπης περιπλέκει περαιτέρω αυτή τη συνάντηση, προκαλώντας εντάσεις και συγκρούσεις. Είναι μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο που το αγροτικό ζήτημα εξελίχθηκε στα Βαλκάνια ιδιαίτερα κατά το 19ο αιώνα, με τα τσιφλίκια να αποτελούν την πιο ξεκάθαρη έκφασή του. Στο πλαίσιο της ευρύτερης θεωρητικής συζήτησης για τη φύση της κοινωνικοοικονομικής δομής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εμφάνιση και η εξέλιξη των τσιφλικιών αποτέλεσε το επίκεντρο μιας εκτενούς ακαδημαϊκής συζήτησης.

Η ιστοριογραφική συζήτηση για τα τσιφλίκια αποτελεί ένα από τα πλέον θεμελιακά ζητήματα των οθωμανικών σπουδών. Το παρόν άρθρο ξεκινά με μια επισκόπηση της συζήτησης αυτής στο βαλκανικό της συγκείμενο, εστιάζοντας στις δύο πιο σημαντικές τάσεις της ιστοριογραφίας επί του θέματος.² Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει τις πρωτογενείς πηγές στις οποίες στηρίζεται η παρούσα έρευνα,

² Για μια πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση της συζήτησης, βλ. Veinstein 1991· Aytekin 2009· Terzibaşoğlu & Kaya 2021.

δηλαδή τα λεγόμενα «κατάστιχα απογραφών εισοδημάτων» (*temettuat defterleri*) που καταγράφουν την οικονομία, την κοινωνία και το αγροτικό τοπίο της επαρχίας του Μοναστηρίου. Το τρίτο και τελευταίο μέρος το άρθρου παρουσιάζει την ανάλυση των δεδομένων των απογραφών, η οποία καταδεικνύει την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας της υπαίθρου του Μοναστηρίου παρουσιάζοντας τις μορφές των σχέσεων εργασίας και παραγωγής. Παρατηρείται μια διευρυμένη ανισότητα και διαφοροποίηση τόσο στις μορφές των τσιφλικιών όσο και ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό. Η ιδιοκτησία και η καλλιέργεια των τσιφλικιών είναι διαχωρισμένες μεταξύ τους, η ακτημοσύνη είναι διαδεδομένη, ενώ η διάβρωση της αυτάρκειας των αγροτών συνυπάρχει με μια αυξανόμενη εξάρτηση από τις αγορές. Κατά συνέπεια, απαιτείται η αναθεώρηση σημαντικών ιστοριογραφικών παραδοχών που αφορούν τον κοινωνικά ομοιογενή χαρακτήρα του οθωμανικού αγροτικού πληθυσμού, ενώ το τσιφλίκι αναδεικνύεται ως ένα σημαντικό μέρος του μακροπρόθεσμου καπιταλιστικού μετασχηματισμού στα οθωμανικά Βαλκάνια.

Η συζήτηση για τα οθωμανικά τσιφλίκια

Η εννοιολογική ασάφεια που περιβάλλει τον όρο τσιφλίκι και η οποία οφείλεται στην πολυδιάστατη φύση του, εντάθηκε περαιτέρω λόγω του ιστορικά μεταβαλλόμενου ορισμού του (Barkan 1980: 789-797). Η συμβατική επιστημονική έρευνα έχει εξετάσει τα τσιφλίκια του 18ου και 19ου αιώνα εντός δύο κυρίαρχων αναλυτικών πλαισίων. Το πρώτο, βασισμένο στην ορθόδοξη οθωμανική ιστοριογραφία, έχει τονίσει την κεντρική θέση ενός ισχυρού κρατικού μηχανισμού που προστάτευε την αυτονομία και την αυτάρκεια των αγροτών από τις καταπατήσεις τρίτων, ενώ παράλληλα παρουσίαζε τα τσιφλίκια ως ένα φαινόμενο σε μεγάλο βαθμό περιθωριακό, μέσω του οποίου η επαρχιακή ελίτ επιδίωκε να εδραιώσει τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό της έλεγχο. Συνολικά, αυτή η ερμηνεία εμφανίζει το οθωμανικό αγροτικό σύστημα ως μια κατά βάση στάσιμη οντότητα, δεσμευμένη από τις αυστηρές αρχές του συστήματος τσιφτ-χανέ (*zift-hane*), σύμφωνα με το οποίο αυτοσυντηρούμενες οικογένειες μικροκαλλιεργητών ενοικιάζουν δημόσιες (μυρί, *miri*) γαίες. (Barkan 1980β· İnalçık 1993). Σύμφωνα με αυτήν την αφήγηση, τα τσιφλίκια θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό ως αποκλίσεις από τον ιδεότυπο μιας εξιδανικευμένης οθωμανικής τάξης. Στενά συνδεδεμένη με αυτή την επιχειρηματολογία είναι η αντίληψη περί παρακμής, η οποία ερμηνεύει τη μετά την «κλασική» περίοδο της οθωμανικής ιστορίας – περίπου από τον 16ο αιώνα και μετά – ως μια παρατεταμένη διαδικασία φθίνουσας πορείας μέχρι την κατάρρευση της αυτοκρατορίας (Hathaway 1996· Kafadar 1999· Quataert 2003). Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, η παρακμή ήταν, ανάμεσα σε άλλα, και αποτέλεσμα

των εξής μεταβολών: (α) η σταδιακή διάβρωση του παραδοσιακού τιμαριωτικού (timar) συστήματος άλλαξε τους συσχετισμούς σε σχέση με την εκμετάλλευση μεγάλης έκτασης γαιών· (β) η μεταβολή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος γαιών από δημόσιες (μιρί) σε βακουφικές (ευαγή ισλαμικά ιδρύματα, vakıf) συνιστούσε τόσο απώλεια κρατικού ελέγχου όσο και δυνατότητα συγκρότησης ιδιωτικών τσιφλικιών.³ (γ) η επέκταση του συστήματος των βραχυπρόθεσμων φορολογικών εκμισθώσεων ιλτιζάμ (iltizâm) έδωσε τη δυνατότητα συσσώρευσης πλούτου στους αγιάνηδες (ayan), δηλαδή τους προύχοντες των επαρχιών· και (δ) ακόμα πιο προσοδοφόρες για ιδιώτες επενδυτές ήταν οι ισόβιες εκμισθώσεις μαλικανέ (mâlikâne), επιτείνοντας το πρόβλημα της απώλειας κρατικού ελέγχου. Αθροιστικό αποτέλεσμα όλων αυτών των δεδομένων ήταν η κλιμακούμενη αύξηση του πλούτου και της εξουσίας των αγιάνηδων, οι οποίοι πλέον, σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, απειλούσαν άμεσα την κεντρική εξουσία και λειτουργούσαν ανταγωνιστικά προς αυτήν, εκφυλίζοντας επί της ουσίας το «κλασικό» οθωμανικό σύστημα. (İnalcık 1941: 241-252· İnalcık 1991: 19-24).

Τα πιο πάνω έχουν γίνει αποδεκτά από τη συμβατική ιστοριογραφία ως το κυρίαρχο αφήγημα, ιδιαίτερα στην Τουρκία. Παρά το ότι αναγνωρίζεται η ύπαρξη και ο χαρακτήρας αυτών των αλλαγών, έχει υποστηριχθεί ότι το σύστημα τσιφτ-χανέ παρέμεινε ουσιαστικά ανέπαφο στο πλαίσιο που προαναφέρθηκε σε σχέση με τη μικροϊδιοκτησία (İnalcık 1991· Veinstein 1991). Στο ίδιο πνεύμα, έχει προταθεί ότι τα μεγαλύτερα τσιφλίκια –που περιγράφονται ως αγροκτήματα εν είδη φυτειών– εμφανίστηκαν κυρίως σε ερημωμένες ή εγκαταλελειμμένες (menât) εκτάσεις που βρίσκονταν πέρα από τις περιοχές όπου λειτουργούσε το σύστημα τσιφτ-χανέ, κυρίως μέσω διαδικασιών αποκατάστασης εγκαταλελειμμένων εκτάσεων (şenlendirme). Καθώς ο ισλαμικός νόμος παρείχε μια νομική οδό για τη μετατροπή σχολαζουσών γαιών (menât) σε ιδιόκτητες (mülk), η μετατροπή τους σε ιδιωτικές αποτέλεσε μια πρακτική που το οθωμανικό κράτος ενεθάρρυνε για να προωθήσει την αύξηση των καλλιεργήσιμων γαιών. Κατά συνέπεια, τα τσιφλίκια που συγκροτήθηκαν με αυτόν τον τρόπο δεν διατάραξαν το καθιερωμένο καθεστώς γης, καθώς αυτό αποτελούσε ένα ξεχωριστό σύμπαν που διεπόταν από μια διαφορετική λογική (İnalcık 1991: 19-23).

Σε παρόμοιο πνεύμα, οι συζητήσεις σχετικά με την εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έχουν συχνά τονίσει την επικράτηση της μικροκαλλιέργειας, όπου μικρές αγροτικές οικογένειες

³ Σ.τ.Μ.: Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των βακουφιών ως ισλαμικά ευαγή ιδρύματα σήμαινε ότι απολάμβαναν και ενός νομικού καθεστώτος προστασίας από την κρατική κατάσχεση, καθιστώντας τα, ό,τι πλησιέστερο στην ιδιωτική ιδιοκτησία στο οθωμανικό νομικό πλαίσιο.

ασχολούνταν με τις αναδυόμενες ευκαιρίες της αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό, οι συζητήσεις γύρω από τα τσιφλίκια έχουν επικεντρωθεί σε μεγάλο βαθμό στον ρόλο και τη σημασία της παραγωγής στη βάση της μεγάλης γαιοκτησίας στο ευρύτερο πλαίσιο της εμπορικής γεωργίας. Οι επικριτές της θέσης περί εμπορευματοποίησης μέσω της μεγαλοϊδιοκτησίας υποστηρίζουν ότι η συμμετοχή των μικροκαλλιεργητών στις αγορές και η κυριαρχία της παραγωγής μικρής κλίμακας είχαν περιορίσει δομικά την οικονομική και κοινωνική σημασία των μεγάλων τσιφλικιών. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ισλάμογλου (İslamoğlu) τόνισε ότι η εμπορευματική γεωργία στον οθωμανικό κόσμο εξαρτιόταν κυρίως από ελεύθερους, ανεξάρτητους αγρότες και όχι από μεγάλης κλίμακας ιδιοκτησία (İslamoğlu-İnan 1991: 57-58), ενώ ο Κεϊντέρ υπογράμμισε την ικανότητα των μικροκαλλιεργητών να συμμετέχουν στο εξωτερικό εμπόριο (Keyder 1991: 12). Συνολικά, αυτές οι μελέτες βλέπουν τους μικροκαλλιεργητές ως τον βασικό μοχλό για την προσανατολισμένη στην αγορά παραγωγή, και μάλιστα ως το κυρίαρχο μέσο για την εμπορευματοποίηση της γεωργίας, σε αντίθεση με το μοντέλο των τσιφλικιών.

Ένα δεύτερο σημαντικό θεωρητικό πλαίσιο τοποθετεί το οθωμανικό τσιφλίκι στο πλαίσιο της επέκτασης του διεθνούς εμπορίου και το ερμηνεύει ως προϊόν της ενσωμάτωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Σχετικές στο σημείο αυτό είναι οι μελέτες για την παραγωγή των αγροκτημάτων στην Ανατολική Ευρώπη και η έννοια της «δεύτερης δουλοπαροικίας». Όπως και στον οθωμανικό κόσμο, η προσέγγιση αυτή δίνει έμφαση στον καταλυτικό ρόλο του εμπορίου στην ενσωμάτωση των οικονομιών της υπαίθρου στην αγορά. Ήταν αυτές οι δυναμικές που οδήγησαν στην αύξηση της οικονομικής ισχύος των αγιάνηδων, στην επέκταση των τσιφλικιών και στην εμφάνιση εξαρτημένων μορφών εργασίας (Braudel 1996: 724-725· Stoianovich 1953· Sadat 1972). Η αρχική έμφαση του Μπρωντέλ (Braudel) στο εμπόριο ως κινητήρια δύναμη ικανή να αναδιαμορφώσει τις σχέσεις παραγωγής με τη μορφή της ενοποίησης μεγάλων γαιοκτησιών βασισμένων σε εξαρτημένες μορφές εργασίας αναδιατυπώθηκε αργότερα στο μοντέλο του Βαλλερστάιν για ένα παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που αναπτύχθηκε από τον 16ο αιώνα και μετά (Wallerstein 1979· Hopkins & Wallerstein 1987· Kasaba 1987). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ενσωμάτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο σύστημα συνεπαγόταν τη σταδιακή «περιφερειοποίησή» της (Wallerstein 1979: 391).

Ιστορικά, αυτή η ενσωμάτωση μιας κάποτε αυτοδύναμης αυτοκρατορικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά συνοδεύτηκε από την αποσύνθεση της κλασικής δομής παραχώρησης γαιών έναντι στρατιωτικής υπηρεσίας (τιμαριωτικό

σύστημα) και την αντικατάστασή της από την καλλιέργεια τσιφλικιών, κυρίως στα Βαλκάνια και τη δυτική Μικρά Ασία (Kasaba 1987: 823). Έτσι, η επέκταση της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς και η βαθύτερη εμπλοκή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο διεθνές εμπόριο ενθάρρυναν την εξάπλωση των τσιφλικιών, αναδιαμορφώνοντας ριζικά τις αγροτικές σχέσεις παραγωγής. Με βάση το σχήμα αυτό, οι αγρότες έχαναν σταδιακά τις θεσμικές εγγυήσεις αυτονομίας και προστασίας που είχαν καθορίσει την προηγούμενη κατάστασή τους, μετατρέποντας τους σε επίμορτους αγρολήπτες, χρεωμένους ενοικιαστές ή μισθωτούς εργάτες που είχαν αποστερηθεί τη γη και τα μέσα παραγωγής (Kasaba 1988: 26).

Η πρωτοποριακή μελέτη του Μακγκάουαν (McGowan) για τα τσιφλίκια του Μοναστηρίου τον 18ο αιώνα αμφισβήτησε το προαναφερθέν εμπορικό πλαίσιο και το επιχείρημα ότι αυτά τα κτήματα παρήγαγαν κυρίως για τις ευρωπαϊκές αγορές (McGowan 1981: ix). Έτσι, υποστήριξε ότι η επέκταση των τσιφλικιών δεν οφειλόταν αποκλειστικά στο εξωτερικό εμπόριο, αλλά μπορούσε επίσης να αναπτυχθεί μέσω του εσωτερικού εμπορίου σε συνάρτηση με παράγοντες όπως οι μεταβολές στη φορολογία, η επέκταση του συστήματος βραχυπρόθεσμων εκμισθώσεων ιλτιζάμ και η μετεξέλιξη των σχέσεων μεταξύ κράτους και αγιάνηδων προς όφελος των δεύτερων (McGowan 1981: 1-79). Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι το οθωμανικό σύστημα προνομίων αποδυναμώθηκε υπό την πίεση του πληθωρισμού του 16ου αιώνα, αναγκάζοντας τους κρατικούς αξιωματούχους να ασχοληθούν με τη φορολογία και δημιουργώντας ένα πολυεπίπεδο σύστημα συμβάσεων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ιδιωτικοποίηση της γης επιταχύνθηκε, οδηγώντας στην εξάπλωση των τσιφλικιών στην περιοχή (McGowan 1981: 47-56). Με βάση τα παραπάνω, ο Μακγκάουαν υποστήριξε ότι οι εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη, όπου οι φεουδάρχες γαιοκτήμονες υιοθέτησαν όλο και περισσότερο την παραγωγή στη βάση των αγροκτημάτων για να καλύψουν τη ζήτηση δημητριακών από τη Δύση, δεν ανταποκρίνονταν στην οθωμανική εμπειρία (McGowan 1981: 79).

Η μεταμόρφωση των παραδοσιακών αγροτικών δομών κατά τον 18ο και 19ο αιώνα βρίσκεται στο επίκεντρο της έρευνας που αφορά τόσο την αγροτική ιστορία όσο και την άνοδο του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Το αντικείμενο της συζήτησης αφορά τις μεταβαλλόμενες αγροτικές ταξικές σχέσεις και τις αγροτικές μεθόδους παραγωγής, καθώς και τις εξελισσόμενες αλληλεπιδράσεις μεταξύ αστικών και αγροτικών τομέων εν μέσω της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού (Bernstein 1996). Κατά την περίοδο αυτή συντελούνται μεγάλης κλίμακας αγροτικές αλλαγές, με τη ριζική αναδιάρθρωση των οικονομικών συστημάτων, τις πολιτικές δομές και τις αγορές ανά την υφήλιο.

Η διεργασία αυτή είχε παρόμοιο αντίκτυπο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,

η οποία παρουσίασε βαθιές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές. Με βάση το ευρύτερο πλαίσιο του αγροτικού μετασχηματισμού, η μετάβαση από τις φεουδαρχικές στις καπιταλιστικές σχέσεις στα αγροτικά Βαλκάνια αναδείχθηκε σε κεντρικό θέμα συζήτησης, ιδίως ανάμεσα στους μαρξιστές ιστορικούς που μελέτησαν την περιοχή (Daskalov 2004: 57-98). Στην περίπτωση των τσιφλικιών, το κεντρικό ερώτημα αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο οι καπιταλιστικές μορφές γεωργίας αναπτύχθηκαν παράλληλα με τις μεταβαλλόμενες αγροτικές ταξικές σχέσεις στα Οθωμανικά Βαλκάνια, ιδίως κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.

Η μελέτη του Ματκόβσκι (Matkovski) βασισμένη στα κατάστιχα «σημαντικών υποθέσεων» (*mühimme*) και τους ιεροδικαστικούς κώδικες του Μοναστηρίου από τα τέλη του 17ου έως τον 19ο αιώνα έχει προσφέρει μια σημαντική περιγραφή της οικονομικής και κοινωνικής δυναμικής που υποκρύπτει την εμφάνιση των τσιφλικιών. Ο Ματκόβσκι έχει τονίσει ότι η επίμονη φυγή των αγροτών από τη γη, κάτι που πήγαζε από τις βαριές υποχρεώσεις –συμπεριλαμβανομένων των χρεών, των φόρων και των ενοικίων– οδήγησε το κράτος να επιχειρήσει να επιβάλει περιορισμούς στην κινητικότητα. Τα μέτρα αυτά αποδείχθηκαν σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικά, και οι αγρότες συνέχισαν να μεταναστεύουν –ατομικά ή συλλογικά– στα κέντρα των πόλεων ή σε τιμάρια και τσιφλίκια, ενώ πολλοί μετατράπηκαν σε μισθωτούς εργάτες ή επίμορτους αγρολήπτες κατά τη διάρκεια αυτής της διεργασίας (Matkovski 1969). Καθώς τα περισσότερα τσιφλίκια της Μακεδονίας βρίσκονταν σε εύφορες προσχωσιγενείς πεδιάδες, όπου η υψηλότερη παραγωγικότητα μπορούσε να αντισταθμίσει τις επιπτώσεις της αυξημένης εκμετάλλευσης, οι αγρότες είχαν επιπλέον κίνητρα να εγκαταλείψουν τα παραδοσιακά χωριά τους, τα οποία συχνά επιβαρύνονταν από φόρους και χρέη. Επιπλέον, η μετανάστευσή τους διευκόλυνε την περαιτέρω επέκταση των τσιφλικιών, καθώς οι εκκενωμένες εκτάσεις μπορούσαν εύκολα να μετατραπούν σε ιδιωτικά αγροκτήματα. Έτσι, σύμφωνα με τον Ματκόβσκι, η φυγή, η μετανάστευση και η κινητικότητα των αγροτών είχαν βαθιές συνέπειες: από τη μία, πήραν τη μορφή ενός αντιφεουδαρχικού αγώνα των αγροτών καθώς η ύπαιθρος μεταμορφωνόταν· από την άλλη, συνέβαλαν ταυτόχρονα στην ανάπτυξη μιας τάξης τεχνιτών και εμπόρων των πόλεων, των οποίων η οικονομική επιρροή στις πόλεις επεκτάθηκε με την πάροδο του χρόνου (Matkovski 1969: 704-708).

Στις συζητήσεις σχετικά με την ιδιοποίηση αγροτικής γης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η έμφαση δινόταν συχνά στις ανώτερες κοινωνικά τάξεις, όπως οι αγιάνηδες, οι σπαχήδες ή τα μέλη της κυβερνώσας ελίτ. Ο Γκάντεφ (Gandev), βασιζόμενος στους ιεροδικαστικούς κώδικες του Βιδινίου (Vidin), τόνισε ωστόσο ότι η εμφάνιση των τσιφλικιών στη βορειοδυτική Βουλγαρία

αφορούσε ένα ευρύτερο φάσμα της κοινωνίας –συμπεριλαμβανομένων των εμπόρων, των τεχνιτών, των κληρικών και άλλων μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων– πέραν της παραδοσιακής φεουδαρχικής ελίτ (Gandev 1960: 209· Daskalov 2004: 70). Υποστήριξε ότι η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων από τα μέσα του 18ου αιώνα και μετά διευκόλυνε την άνοδο των τσιφλικιών που παρουσίαζαν καπιταλιστικά χαρακτηριστικά: η γη έγινε όλο και περισσότερο ιδιωτική περιουσία, καλλιεργούμενη για την αγορά από μια τάξη αγροτών χωρίς γη που μετατράπηκε σε τάξη αγροτικών μισθωτών εργατών. Ενώ το εμπόριο συνέβαλε σε αυτές τις διαδικασίες, ο Γκάντεφ τόνισε ότι η κεντρική μεταμόρφωση έγκειται στη σταδιακή αναδιάρθρωση των αγροτικών σχέσεων παραγωγής μέσω της επέκτασης της ιδιωτικής γαιοκτησίας, της προσανατολισμένης στην αγορά αγροτικής καλλιέργειας και της εμφάνισης μιας αποστερημένης από πλουτοπαραγωγικούς πόρους αγροτιάς, η οποία μετατράπηκε σε αγροτικό εργατικό δυναμικό – μια διαδικασία που αντικατοπτρίζει τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην ύπαιθρο (Gandev 1960: 210-211· Daskalov 2004: 70).

Ένας άλλος δείκτης του αγροτικού μετασχηματισμού στην κοινωνία των χωριών θα ήταν η μεταβαλλόμενη διαμόρφωση της αγροτιάς, ιδιαίτερα η αυξανόμενη οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση, που ήταν πιο εμφανής στη συγκέντρωση της γης σε λίγες πλούσιες οικογένειες και στην απασχόληση μισθωτών εργατών από αυτές (Kosminsky 1956: 197-255· Mironov 1985: 457-458· Hilton 2003: 31-37· Byres 2006· Byres 2009). Σε αυτό το πλαίσιο, που καλύπτει την περίοδο από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, η Τσβέτκοβα (Cvetkova) τόνισε τη σημασία της εμπλοκής των αγροτών με τις αγορές στην εμφάνιση της αυξανόμενης αγροτικής ανισότητας, ιδιαίτερα μεταξύ των ραγιαδών, δηλαδή των υποκείμενων σε φόρο υπηκόων του Σουλτάνου (Cvetkova 1969: 720). Στην Αδριανούπολη του 17ου αιώνα, η Πάρβεβα (Parveva) αναφέρθηκε όχι μόνο στην αυξανόμενη διαστρωμάτωση μεταξύ των αγροτών, αλλά και στη μισθωτή αγροτική εργασία, συχνά από πλουσιότερους αγρότες που είχαν επίσης την τάση να συγκεντρώνουν γεωργική γη (Parveva 2009: 35-41). Η μελέτη της Ντραγκάνοβα (Draganova) για το βιλαέτι του Δούναβη του 19ου αιώνα απέδειξε περαιτέρω την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης μεταξύ των αγροτών, που χωρίζονταν σε φτωχότερους, μεσαίους και πλουσιότερους (Draganova 2006: 54). Παρομοίως, η Ιάνεβα (Ianeva) αναφέρθηκε στη διαφοροποίηση της υπαίθρου στην κεντρική Ρωμυλία, συνδέοντας τη διαδικασία με την αύξηση της πώλησης γεωργικής γης για την εξόφληση χρεών, την προσανατολισμένη στην αγορά παραγωγή και την πρόσληψη μισθωτής εργασίας από τους πλουσιότερους αγρότες (Ianeva 2014: 118).

Με δεδομένο ότι η κλασική συζήτηση για τα τσιφλίκια παραμένει σε εκκρεμότητα

–ιδίως σε ό,τι αφορά το θεσμικό υπόβαθρο και το μέγεθος των τσιφλικιών–, το ενδιαφέρον για το ζήτημα έχει αναζωπυρωθεί. Νέες μελέτες σχετικά με τα οθωμανικά τσιφλίκια έχουν εμπλουτίσει σημαντικά τη γνώση, τοποθετώντας το ζήτημα των τσιφλικιών στο πλαίσιο της ιστορίας του καπιταλισμού, των ταξικών σχέσεων και των ιδιοκτησιακών δομών και προσεγγίζοντάς το από οικονομική, κοινωνική, νομική, περιβαλλοντική και χωρική σκοπιά (π.χ. Petmezas 1990· Tabak 2008· Petmezas 2015· Hadjikyriacou 2021· Kaya 2021· Terzibaşoğlu & Kaya 2021· Terzibaşoğlu 2022). Από την αντίθετη σκοπιά, οι Αναστασόπουλος, Σπυρόπουλος και Πούλιος εξέτασαν τα τσιφλίκια της Βέροιας του 18ου αιώνα εντός του μεγάλης κλίμακας φαινομένου ελέγχου των αγροτικών οικισμών, χωριών και γαιών από ντόπιους προύχοντες στα πλαίσια των φοροεκμισθώσεων. Το σχήμα αυτό βλέπει τη διεργασία αυτή ως μηχανισμό ενδυνάμωσης των τελευταίων σε ένα επαρχιακό σύστημα ισχνης κεντρικής εξουσίας, παρά ως αποτέλεσμα πιέσεων μιας παγκόσμιας αγοράς ή ως ένδειξη της παρουσίας καπιταλιστικών σχέσεων (Anastasopoulos, Poullos & Spyropoulos 2019· Spyropoulos, Poullos & Anastasopoulos 2024).

Η παρούσα μελέτη τοποθετείται πιο κοντά στην πρώτη από τις δύο πιο πρόσφατες ερμηνευτικές τάσεις, και εξετάζει τα τσιφλίκια του 19ου αιώνα στην περιοχή του Μοναστηρίου, εστιάζοντας στη θέση τους στο ευρύτερο αγροτικό τοπίο και στη σημασία τους για τις ταξικές σχέσεις και τα καθεστώτα ιδιοκτησίας. Έτσι, αντιμετωπίζει το βαλκανικό τσιφλίκι ως ένα αναλυτικό εργαλείο μέσω του οποίου διερευνάται η ιστορική πορεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε σχέση με τις ευρύτερες διεργασίες της καπιταλιστικής ανάπτυξης, του αγροτικού μετασχηματισμού, της κοινωνικής διαφοροποίησης μεταξύ των αγροτών και της αποστέρησης τους από τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της υπαίθρου. Τοποθετώντας το ζήτημα των τσιφλικιών σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, η μελέτη παρουσιάζει την ύπαιθρο ως χώρο ανισότητας και διαστρωμάτωσης, με τα τσιφλίκια να λειτουργούν τόσο ως κινητήριες δυνάμεις όσο και ως πεδία στα οποία αντανakλώνται αυτές οι δυναμικές.

Οι «απογραφές εισοδημάτων» (temettuat defteleri) του Μοναστηρίου

Η πόλη του Μοναστηρίου, που ήταν το διοικητικό κέντρο της επαρχίας, βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Πελιστέρ (Pelister), σε υψόμετρο 590 έως 680 μέτρων κατά μήκος του ρέματος Ντράγκορ (Dragor) και το οποίο εκβάλλει στον Καρασού (Karasu, σημερ.: Crna), παραπόταμο του ποταμού Βαρδάρη/Αξιού (Prifti 2003). Από τοπογραφική άποψη, η περιοχή εκτείνεται από μια κεντρική κοιλάδα προς το ορεινό έδαφος που την περιβάλλει· η διάρθρωση αυτή παρέχει ένα χρήσιμο πλαίσιο για την εξέταση της κατανομής των οικισμών σε σχέση με τις διαφορετικές

μορφές του τοπίου. Το πιο σημαντικό είναι ότι το Μοναστήρι είναι ιστορικά γνωστό για το εύρος και την έκταση του φαινομένου του σχηματισμού τσιφλικιών μέσα από τη συνένωση γαιών, ειδικά από τον 18ο έως τις αρχές του 19ου αιώνα (Matkovski 1969· McGowan 1981). Η παρούσα έρευνα θα επεκτείνει αυτό το πλαίσιο έως τα μέσα του 19ου αιώνα.

Οι βασικές πηγές στις οποίες στηρίζεται η ανάλυση αυτή είναι τα λεγόμενα κατάστιχα απογραφών εισοδημάτων, και των οποίων ο πλήρης τίτλος ήταν «Κατάστιχα απογραφών περιουσιών, γαιών, ζώων και εισοδημάτων» (Emlak, Arazi, Hayvanat ve Temettuat Tahrir Defterleri). Οι απογραφές αυτές διεξήχθησαν στα μέσα της δεκαετίας του 1840 στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (Tanzimat) και είχαν ως στόχο την αντικατάσταση των πολλαπλών παραδοσιακών φόρων με έναν ενιαίο φόρο υπολογισμένο με βάση το νοικοκυριό, τα εισοδήματα και την ιδιοκτησία. Ως ιστορικές πηγές, παρέχουν κρίσιμες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση της γης, την ιδιοκτησία περιουσιακών στοιχείων που αποφέρουν εισόδημα, τις εργασιακές σχέσεις και τις διάφορες επαγγελματικές οικονομικές δραστηριότητες (Kütükoğlu 1995· Adıyeke 2000· Güran 2000· Öztürk 2003· Bizbirlik & Atar 2009· Yüksü, Fidancı & Soysal 2014· Efe 2016· Bilirli 2018).⁴

Παρά την αξία τους, αυτές οι απογραφές χαρακτηρίζονται από αρκετούς περιορισμούς. Ο φορολογικός τους χαρακτήρας συνεπάγεται ότι τα καταγεγραμμένα δεδομένα διαμορφώνονται από διοικητικές και δημοσιονομικές προτεραιότητες· άρα δεν αποτελούν μια ακριβή αντανάκλαση της οικονομίας. Καθιστώντας το νοικοκυριό –του οποίου συνήθως επικεφαλής είναι άντρας– ως τη βασική μονάδα οικονομικής δραστηριότητας και φορολόγησης, αποκρύπτουν τις κοινωνικές σχέσεις που αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της αγροτικής ζωής. Η επιμονή στη χρηματική αποτίμηση όλων των δραστηριοτήτων εξαλείφει τις διακρίσεις μεταξύ συναλλαγών σε μετρητά και σε είδος, θολώνοντας τα όρια των καθημερινών αγροτικών οικονομιών. Επίσης, δεν καταγράφουν τις εξωοικονομικές σχέσεις, όπως αυτές μεταξύ γαιοκτημόνων και καλλιεργητών, που ήταν κεντρικές για τις κοινωνικές δομές. Έτσι, το ιστορικό υπόβαθρο και η διαφοροποίηση των χωριών και των τσιφλικιών παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεξήγητες, ενώ η περιορισμένη χρονική κάλυψη δεν επιτρέπει την κατανόηση των μακροπρόθεσμων τάσεων στην οικονομική ανάπτυξη.

Ωστόσο, η ευρεία γεωγραφική κάλυψη και το βάθος των πληροφοριών των απογραφών προσφέρουν μια πολύτιμη εικόνα του αγροτικού τοπίου στα μέσα του 19ου αιώνα και επιτρέπουν την ανάλυση της γαιοκτησίας, των πηγών εισοδήματος,

⁴ O.A., ML.VRD.TMT. d. 11444· 11445· 17545.

των εργασιακών σχέσεων και των τάσεων της ανισότητας σε ευρεία κλίμακα, ενώ παράλληλα επιτρέπουν συγκριτικές αξιολογήσεις μεταξύ των περιφερειών με σχεσιακούς όρους. Επιπλέον, οι απογραφές αυτές παρέχουν τη δυνατότητα συνδυαστικής αξιοποίησής τους με διάφορες πηγές, συμπεριλαμβανομένων σειρών δεδομένων μεγάλης κλίμακας, όπως οι πληθυσμιακές απογραφές (*nüfus defterleri*) και οι απογραφές κεφαλικού φόρου (*cizye defterleri*), παράλληλα με πηγές μικροϊστορίας, όπως νομικά κείμενα, αιτήσεις αγροτών και υποθέσεις διαφωνιών σχετικά με τη γη που προκύπτουν από ιεροδικαστικούς κώδικες.

Η αξιοποίηση των απογραφών εισοδημάτων από την ιστορική κοινότητα εκτείνεται σε περισσότερες από τέσσερις δεκαετίες. Το πρωτοποριακό έργο του Τεβφίκ Γκιουράν (*Tevfik Güran*) έθεσε ένα σημείο αναφοράς για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (*Güran* 1983). Πολλές μεταγενέστερες μελέτες παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό περιγραφικές, εστιάζοντας σε συγκεκριμένες περιοχές, δείχνοντας μια προνομιακή προτίμηση στα αστικά κέντρα και παραβλέποντας τις αγροτικές κοινότητες. Πρόσφατες έρευνες, ωστόσο, έχουν προχωρήσει πολύ πέρα από αυτό το περιορισμένο πλαίσιο, αντιμετωπίζοντας ζητήματα όπως η ανισότητα των εισοδημάτων στην ύπαιθρο, η εμπορευματοποίηση της γεωργίας και η αλληλεπίδραση μεταξύ γεωγραφίας και οικονομίας, συχνά μέσω της χρήσης στατιστικών μεθόδων (π.χ. *İşık* 1999· *Yereli, Köktaş & Selçuk* 2015· *Koyuncu & Küşükkalay* 2016· *Karaduman & Tabakoğlu* 2021).

Σε διάλογο με τις πιο πάνω μελέτες, η παρούσα έρευνα επιδιώκει μια ολιστική ένταξη των τσιφλικιών στο πλαίσιο της αγροτικής κοινωνίας. Αντί να αντιμετωπίζει τα τσιφλίκια ως μεμονωμένες οικονομικές μονάδες, τα τοποθετεί στο αγροτικό τοπίο στο σύνολό τους, με ιδιαίτερη έμφαση στη διαμόρφωση της ιδιοκτησίας, τη συγκέντρωση των παραγωγικών πόρων και τις τάσεις της ανισότητας – δίνοντας έμφαση στην πρόσβαση στη γη ως βασικό και καθοριστικό παράγοντα των ταξικών σχέσεων. Βασιζόμενη στη στατιστική ανάλυση ιστορικών δεδομένων, η μελέτη αναζητεί τις χωρικές διαστάσεις των αγροτικών δομών και εξετάζει την οθωμανική αγροτική ταξική δομή μέσα από το διπλό πρίσμα της γεωγραφίας και της οικονομίας. Ένας από τους κεντρικούς στόχους της έρευνας είναι να αντισταθμίσει τις στρεβλώσεις στους μέσους όρους και στη στατιστική ανάλυση εν γένει που προκαλούνται από τα (τεχνητά) διοικητικά όρια των επαρχιών. Η αναζήτηση τρόπων για να γίνει καλύτερα κατανοητή η ετερογένεια των αγροτικών τοπίων οδηγεί στην ανάδειξη της χωρικής διάστασης ως σημαντικό κομμάτι της προβληματικής της έρευνας μέσα από τη χρήση Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών (ΣΓΠ, βλ. *Lewis & Wigen* 1997· *Hadjikyriacou & Kolovos* 2015· *Petmezas* 2015· *Hadjikyriacou* 2022).

Τα τσιφλίκια και η αγροτική οικονομία και κοινωνία του Μοναστηρίου

Όπως υποδεικνύουν τα δεδομένα των απογραφών, στα μέσα του 19ου αιώνα περίπου το ένα τρίτο του αγροτικού πληθυσμού του Μοναστηρίου –σύμφωνα με εκτιμήσεις βάσει του αριθμού των νοικοκυριών– ήταν σε μεγάλο βαθμό ακτήμονες. Αυτός ο πληθυσμός κατοικούσε και εργαζόταν σε τσιφλίκια εντός της περιφέρειας, ενώ τα υπόλοιπα δύο τρίτα κατοικούσαν σε χωριά. Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο αυτής της αγροτικής οικονομίας, οι ιδιοκτήτες τσιφλικιών, των οποίων η κύρια λειτουργία ήταν η γαιοκτησία, ασκούσαν άμεσο έλεγχο σε ένα σημαντικό εργατικό δυναμικό.

Η κατανομή της ιδιοκτησίας αγροτεμαχίων δημητριακών –της κύριας καλλιέργειας που παρείχε τα πιο σημαντικά γεωργικά προϊόντα, εισόδημα και διατροφή– υπογραμμίζει περαιτέρω την έκταση της αγροτικής ανισότητας που βασίζεται στο σύστημα των τσιφλικιών, καθώς οι ιδιοκτήτες τσιφλικιών του Μοναστηρίου έλεγχαν περίπου τα δύο τρίτα της καλλιεργήσιμης γης. Επιπλέον, πολλοί κάτοικοι των τσιφλικιών δεν ήταν μόνο ακτήμονες, αλλά και χωρίς μόνιμη στέγη, ενώ ένα σημαντικό μέρος των χωρικών δεν κατείχε καθόλου χωράφια με καλλιέργειες δημητριακών. Έτσι, ένα μεγάλο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού αποκλείστηκε από την ιδιοκτησία του κεντρικού πλουτοπαραγωγικού πόρου σε μια αγροτική κοινωνία ενώ εξαρτιόταν από εργασιακές ρυθμίσεις οι οποίες το έθεταν εκτός του παραδοσιακού πλαισίου της μικροκαλλιέργειας, που βασιζόταν στην οικογενειακή εργασία και την αυτοσυντήρηση.

Το αγροτικό τοπίο του Μοναστηρίου χαρακτηριζόταν από διάφορους τύπους οικισμών: Μερικοί ήταν χωριά, που δεν σχετίζονταν με τσιφλίκια, άλλοι ήταν τσιφλίκια, ενώ οι πλείστοι συνδύαζαν στοιχεία και των δύο. Αυτοί οι τύποι οικισμών προκύπτουν από τις κατηγορίες κατοίκων που καταγράφονται στις απογραφές. Μπορούμε να τις χωρίσουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες, κάθε μία από τις οποίες χωρίζεται σε δύο υποδιαιρέσεις. Η πρώτη αφορά τους αυτόνομους κατόχους περιουσιών και αποτελείται από τους τσιφλικάδες και τους κατόχους μικρότερων εκτάσεων γης – στην ουσία μικροκαλλιεργητές. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τους εργαζόμενους σε τσιφλίκια και αποτελείται από μισακάρηδες (επίμορτους αγρολήπτες) και μισθωτούς εργάτες γης. Με βάση αυτές τις κατηγορίες και το ποσοστό της κάθε κατηγορίας ανά οικισμό, κατηγοριοποιείται αναλόγως ο οικισμός: (α) σε αυτούς που κατοικούνται μόνο από αυτόνομους χωρικούς-καλλιεργητές· (β) σε τσιφλίκια που ανήκουν σε τσιφλικάδες και από τα οποία βιοπορίζονται εργάτες γης· (γ) σε οικισμούς με πλειονότητα τους αυτόνομους χωρικούς-καλλιεργητές· και (δ) σε οικισμούς όπου οι εργαζόμενοι σε τσιφλίκια αποτελούν την πλειοψηφία.

Τα δεδομένα που μελετήθηκαν δείχνουν ότι περίπου το 10% του αγροτικού

πληθυσμού κατοικούσε σε τσιφλίκια, σχεδόν το ήμισυ σε χωριά αποκλειστικά αυτόνομων καλλιεργητών και το υπόλοιπο σε μικτούς οικισμούς. Όσον αφορά την τυπολογία των οικισμών, περίπου το ένα τέταρτο ήταν τσιφλίκια, ένα άλλο τέταρτο ήταν χωριά αποκλειστικά αυτόνομων καλλιεργητών και η ισχνή πλειοψηφία ήταν μικτά. Αυτό το γενικό μοτίβο κατανομής υποδεικνύει ότι ήταν οι μικτοί οικισμοί, και όχι οι «καθαροί» τύποι, που αποτελούσαν την κυρίαρχη τάση.

Για να εξεταστούν τα μοτίβα γεωγραφικής συγκέντρωσης, ο βαθμός τσιφλικοποίησης –ο οποίος εκτιμήθηκε με βάση τον αριθμό και το είδος των κατοικιών– χρησιμοποιήθηκε ως κύριος δείκτης φανερώνοντας ένα σαφές χωρικό μοτίβο: οι οικισμοί που κατοικούνταν αποκλειστικά ή κατά πλειονότητα από εργαζόμενους σε τσιφλίκια είχαν την τάση να συγκεντρώνονται στις εύφορες προσχωσιγενείς πεδιάδες κατά μήκος της κύριας πορείας του ποταμού, ενώ τα χωριά που κατοικούνταν αποκλειστικά ή κατά πλειονότητα από αυτόνομους καλλιεργητές συγκεντρώνονταν σε δυτικές ορεινές περιοχές κατά μήκος ενός χονδρικού άξονα βορρά-νότου. Αν και η κατοίκηση σε σχέση με την εργασία στα τσιφλίκια είχε την τάση να συγκεντρώνεται στις πεδιάδες και αυτή των αυτόνομων καλλιεργητών προς τα ορεινά, τα μοτίβα αυτά ήταν στενά συνυφασμένα, υποδηλώνοντας ένα αγροτικό τοπίο που χαρακτηριζόταν από ανάμειξη και όχι από σαφή διαχωρισμό.

Σε ό,τι αφορά την κατανομή της γαιοκτησίας, τα δεδομένα δείχνουν μια έντονη συγκέντρωσή της στην επαρχία του Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα. Οι οικισμοί αυτόνομων καλλιεργητών και εργαζομένων σε τσιφλίκια ως απομονωμένα ή παράλληλα συστήματα που δεν συναντιούνταν, αλλά συχνά συνυπήρχαν στους ίδιους οικισμούς, φανερώνουν εκτεταμένη αλληλεπίδραση και αλληλοεπικάλυψη. Αυτή η πολυπλοκότητα δημιουργεί σοβαρές αμφιβολίες ως προς την εγκυρότητα αναλυτικών διπόλων, τα οποία διακρίνουν τη δημόσια γη μιρί και τα χωριά τσιφτ-χανέ από τα τσιφλίκια, τα οποία προσλαμβάνουν τον χαρακτήρα αγροκτημάτων εν είδη φυτειών που καταλαμβάνουν σχολάζουσες γαίες. Αντίθετα, η ύπαιθρος του Μοναστηρίου αποτελεί ένα ετερογενές και σύνθετο περιβάλλον, στο οποίο τα χωριά και τα τσιφλίκια ήταν αλληλένδετα μεταξύ τους χωρικά και, κατά συνέπεια, κοινωνικά. Αυτή η χωρική και κοινωνική ανάμειξη προκαλεί προβληματισμό σχετικά με τις ρίζες των τσιφλικιών και εγείρει το ερώτημα αν χωριά απορροφήθηκαν, κάποια στιγμή, από τσιφλίκια ή μετασχηματίστηκαν σε τσιφλίκια.

Οι απογραφές εισοδημάτων εξετάστηκαν προκειμένου να προσδιοριστούν οι κύριοι τύποι τσιφλικιών στο Μοναστήρι ανάλογα με την οργάνωση της εργασίας σε αυτά: στη βάση του μισακάρικου, της μισθωτής εργασίας και των μεικτών μορφών μισακάρικου και μισθωτής εργασίας. Τα στοιχεία κατανομής δείχνουν

ότι η πλειονότητα (57%) των εργαζομένων συνδύαζαν το μισακάρικο με τη μισθωτή εργασία. Μια σημαντική μειονότητα (38%) ήταν μισακάρηδες και ένα μικρό ποσοστό (4%) ασκούσαν αποκλειστικά μισθωτή εργασία. Όσον αφορά την κατανομή των καλλιεργήσιμων εκτάσεων μεταξύ των διαφόρων τύπων τσιφλικιών, το μεγαλύτερο μέρος κατανεμήθηκε περίπου εξίσου μεταξύ των μικτών τσιφλικιών που συνδύαζαν το μισακάρικο με τη μισθωτή εργασία και των τσιφλικιών που βασιζόνταν αποκλειστικά στο μισακάρικο, με μόνο ένα περιθωριακό μερίδιο να κατανέμεται σε τσιφλίκια που βασιζόνταν αποκλειστικά στη μισθωτή εργασία. Μεταξύ των διαφόρων τύπων τσιφλικιού, τα μικτά τσιφλίκια αποτελούσαν τις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις τόσο από την άποψη της έκτασης όσο και από την άποψη του μεγέθους του εργατικού δυναμικού. Συνολικά, η οικονομία των τσιφλικιών του Μοναστηρίου παρουσίαζε ένα κυρίως αγροτικό προφίλ, με την καλλιέργεια δημητριακών –κυρίως σιταριού, ακολουθούμενη από κριθάρι και σίκαλη– να αποτελεί τον πυρήνα της γεωργικής παραγωγής.

Η μεγάλη πλειονότητα των νοικοκυριών που ασχολούνταν με την παραγωγή στα τσιφλίκια του Μοναστηρίου καταγράφεται να διαμένει σε καταλύματα που παρέχονταν από τους τσιφλικάδες. Η υπόλοιπη μειοψηφία (3%), που αποτελείται κυρίως από μισθωτούς εργάτες, αναφέρεται ότι ενοικιάζει τις κατοικίες της, ενώ μισακάρηδες φαίνεται να λαμβάνουν δωρεάν στέγαση. Σύντομες σημειώσεις επί των εγγράφων του καταστίχου υποδηλώνουν έναν βαθμό κινητικότητας του εργατικού δυναμικού εντός της περιφέρειας, καθώς ένας αριθμός εργατών σε τσιφλίκια καταγράφεται ως προερχόμενος από διαφορετικούς οικισμούς –τσιφλίκια και χωριά– εκτός από έναν μικρό αριθμό περιπτώσεων φυγής (*fiğar*), γεγονός που υποδηλώνει μετακίνηση του εργατικού δυναμικού εντός της περιφέρειας. Σε αρκετές περιπτώσεις, όπου οι εργάτες δεν μπορούσαν να ταυτοποιηθούν στα κατάστιχα των τσιφλικιών, παράλληλα με περιπτώσεις πολλαπλών συμφωνιών αγροληπτικής καλλιέργειας από κατοίκους τόσο των τσιφλικιών όσο και των χωριών, η εργασία πιθανότατα προήλθε από το χωριό στο οποίο βρισκόταν το εν λόγω τσιφλίκι ή από γειτονικούς οικισμούς. Αυτές οι παρατηρήσεις είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και δικαιολογούν περαιτέρω έρευνα, λαμβάνοντας υπόψη ιστορικά περιστατικά συλλογικού χρέους των αγροτών, καθώς και περιπτώσεις στις οποίες τα χωριά έστελναν κάθε χρόνο ομάδες ανδρών να εργαστούν σε κοντινά τσιφλίκια ως πληρωμή τόκων για τα χρέη που όφειλαν στους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών (Matkovski 1969: 705-707· McGowan 1981: 136).

Τα τσιφλίκια που βασιζόνταν στη μισθωτή εργασία και το μισακάρικο παρουσιάζουν διακριτά χαρακτηριστικά, αντανakλώντας διαφορετικές ρυθμίσεις όσον αφορά τη γη, την εργασία και τα ζώα έλξης. Στα τσιφλίκια που βασιζονται

αποκλειστικά στη μισθωτή εργασία, οι τσιφλικάδες συνήθως παρείχαν όχι μόνο τη γη αλλά και τα ζώα έλξης – τα βασικά μέσα παραγωγής σε ένα παραδοσιακό αγροτικό περιβάλλον, παράλληλα με την εργασία. Αντίθετα, στα τσιφλίκια που βασιζόνταν στο μισακάρικο, η ευθύνη για την προμήθεια ζώων έλξης, ιδίως βοδιών, ανήκε κυρίως στους αγρολήπτες, ενώ η κύρια συνεισφορά του ιδιοκτήτη του τσιφλικιού ήταν η γη. Έτσι, η κατοχή ζώων έλξης μπορεί να ήταν ένας αποφασιστικός παράγοντας για το αν ένας καλλιεργητής θα μπορούσε να εργαστεί ως μισακάρης ή ως μισθωτός.⁵

Σημαντικές διαφορές υπήρχαν επίσης στο μέγεθος των τσιφλικιών. Στο 10% των μεγαλύτερων σε μέγεθος τσιφλικιών της περιοχής συγκεντρώνονταν πάνω από το 40% του συνόλου των δημητριακών που ανήκαν στους τσιφλικάδες, ενώ στο 10% των μικρότερων αντιστοιχούσε μόλις το 1% του συνόλου. Αυτή η διαφορά αντικατοπτριζόταν και στην οργάνωση της παραγωγής: τα μεγαλύτερα τσιφλίκια δεν βασιζόνταν μόνο σε πιο εκτεταμένες εκτάσεις γης, αλλά διέθεταν και μεγαλύτερο εργατικό δυναμικό – συχνά συνδυάζοντας μισακάρηδες με μόνιμους, προσωρινούς και ειδικευμένους μισθωτούς εργάτες – και παρήγαγαν σημαντικά γεωργικά έσοδα. Αντίθετα, η πλειονότητα των μικρότερων τσιφλικιών διέθετε πιο περιορισμένες εκτάσεις γης και απλούστερες εργασιακές ρυθμίσεις, με αντίστοιχα χαμηλότερα έσοδα.

Τα δεδομένα που έχουν αναλυθεί μέχρι στιγμής φανερώνουν όχι μόνο σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε επιμέρους τσιφλίκια όσον αφορά την οργάνωση της εργασίας και το μέγεθός τους, αλλά υποδηλώνουν επίσης ότι ο τίτλος «sahib-i çiftlik» (ιδιοκτήτης τσιφλικιού) περιλάμβανε ένα ευρύ φάσμα τύπων γαιοκτημόνων. Η πλειονότητα των τσιφλικάδων κατοικούσε στην πόλη του Μοναστηρίου, ενώ ένα μικρό ποσοστό ζούσε σε χωριά ή άλλες περιοχές. Οι τσιφλικάδες του Μοναστηρίου αποτελούσαν επίσης μια ετερογενή ομάδα, που περιλάμβανε γραφειοκράτες, στρατιωτικούς αξιωματούχους, τεχνίτες, αγρότες, χήρες και ορφανά. Μεταξύ των πλουσιότερων μελών αυτής της ομάδας, το εισόδημα προερχόταν συχνά από ενοίκια ακινήτων, τιμάρια ή κρατικούς μισθούς, ενώ πολλοί βασιζόνταν αποκλειστικά στα έσοδα που παρήγαγαν τα τσιφλίκια τους. Στα κατάστιχα που εξετάστηκαν, οι μισοί ιδιοκτήτες τσιφλικιών έφεραν τιμητικούς τίτλους, όπως Πασά-ζαντέ (γιος/απόγονος του Πασά, Paşazade), Μπέης (Bey), Αγάς (Ağa) και Εφέντης (Efendi), μαζί με θρησκευτικούς και

⁵ Η ενσωμάτωση της γης και των βοδιών στην έννοια του «reaya çiftliği» («nadas ve ekim işleri bir çift ökütle yapılabilecek büyüklükte») σε παραδοσιακά κείμενα και κώδικες για τη γεωργία υπογραμμίζει περαιτέρω τη σημασία της κατοχής όλων των συντελεστών παραγωγής για τον ορισμό του «κανονικού» αγρότη (Barkan 1980: 789).

στρατιωτικούς τίτλους. Παρ' όλα αυτά, μια σημαντική μειοψηφία (39%) των ιδιοκτητών τσιφλικιού δεν είχε τίτλους, ενώ 11% ήταν γυναίκες – πιθανότατα των ανώτερων τάξεων. Μεταξύ των δέκα μεγαλύτερων τσιφλικιών στο Μοναστήρι, η πλειοψηφία των ιδιοκτητών ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα άτομα αυτά συχνά κατείχαν πολλά τσιφλίκια και ενίοτε μοιράζονταν την ιδιοκτησία με άλλα μέλη της οικογένειας.

Τα δεδομένα δείχνουν ότι η ιδιοκτησία τσιφλικιών λειτουργούσε ως μια σημαντική επενδυτική στρατηγική μεταξύ ατόμων που κατείχαν θέσεις εξουσίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες στο Μοναστήρι κατείχαν ταυτόχρονα διοικητικές και στρατιωτικές θέσεις, ενώ συμμετείχαν και σε τοπικά συμβούλια. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της σχέσης μεταξύ γαιοκτησίας και πολιτικής εξουσίας είναι οι κληρονόμοι της οικογένειας του Αμπντουλκερίμ Μπέη (Abdülkerim Bey), με επικεφαλής τον Χαλίλ Μπέη (Halil Bey) και τους αδελφούς του, οι οποίοι διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη γαιοκτησία της περιοχής.⁶ Τα τσιφλίκια τους περιλάμβαναν χιλιάδες οθωμανικά στρέμματα (dönüm) δημητριακών σε διάφορους οικισμούς. Το αστικό τους εισόδημα, όπως καταγράφηκε στην απογραφή του κέντρου της πόλης, ανερχόταν σε 7.640 γρόσια, που προέρχονταν κυρίως από ενοίκια καθώς και από εισοδήματα από χωράφια και λιβάδια που βρίσκονταν κοντά στην πόλη, ενώ τα αγροτικά έσοδα από τα τσιφλίκια του Μοναστηρίου ξεπερνούσαν τις ογδόντα πέντε χιλιάδες γρόσια, γεγονός που καταδεικνύει ότι τα αγροτικά εισοδήματα αποτελούσαν τη βασική πηγή πλούτου της οικογένειας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι αρκετά μέλη αυτής της οικογένειας κατείχαν μεγάλα τσιφλίκια στην επαρχία Πρίλεπ (Οθ.: Pirləpe), γεγονός που υποδηλώνει ότι τα αγροτικά τους περιουσιακά στοιχεία πιθανώς εκτείνονταν και σε άλλες περιοχές.

Το τσιφλίκι τους που βρισκόταν στον οικισμό Μπεραντζί (Beranci) γύρω από τις προσχωσιγενείς πεδιάδες βόρεια της πόλης του Μοναστηρίου, περιλάμβανε χωράφια με δημητριακά, που ξεπερνούσαν τα 1.700 οθωμανικά στρέμματα, λιβάδια και αμπελώνες, καθώς και περιουσιακά στοιχεία όπως ζώα έλξης και

⁶ Ο Αμπντουλκερίμ Μπέης ασχολούνταν με την είσπραξη φόρων και συμμετείχε στο τοπικό διοικητικό συμβούλιο του Μοναστηρίου (McGowan 1981: 169· Atuk 2018: 157-158). Μετά τον θάνατό του, τον διαδέχθηκε ο γιος του Χαλίλ Μπέης, ο οποίος αναφέρεται στις απογραφές εισοδημάτων ως μέλος του τοπικού συμβουλίου. Ο Αμπντουλκερίμ Μπέης αναφέρεται μαζί με άλλες προσωπικότητες, σε άλλες ιστορικές πηγές σχετικά με μια μακροχρόνια διαμάχη του 19ου αιώνα για τη μετατροπή του οικισμού Κρουσέβο (Krusevo) σε τσιφλίκι, γεγονός που καταδεικνύει περαιτέρω την επιρροή του τόσο στην ιδιοκτησία γης όσο και στις τοπικές υποθέσεις (İşil-Sevgener 2023). Η συμμετοχή άλλων τσιφλικάδων στην τοπική πολιτική και διοίκηση τεκμηριώνεται ομοίως σε αρκετές περιπτώσεις (Atuk 2018: 157-158).

ακίνητα προς ενοικίαση. Απασχολούσε κυρίως ένα εργατικό δυναμικό είκοσι νοικοκυριών με μισακάρηδες και εννέα νοικοκυριών με μισθωτούς εργάτες. Οι τσιφλικάδες και οι μισακάρηδες μοιράζονταν μεταξύ τους τα αγροτικά προϊόντα, ενώ οι δεύτεροι βιοπορίζονταν και από ένα περιορισμένο εισόδημα από μικρούς αμπελώνες, λιβάδια και κτηνοτροφία. Ο μέσος μισθός των μισθωτών εργατών κυμαινόταν μεταξύ 100 και 200 γρόσια, τον οποίο συμπλήρωναν με εισοδήματα από επικουρικές γεωργικές δραστηριότητες.

Το άλλο μεγάλο τσιφλίκι της οικογένειας του Αμπντουλκερίμ Μπέη βρισκόταν στον οικισμό Ρουβτζί Πασά (Runci Paşa) προς το βορειότερο άκρο της επαρχίας, και περιλάμβανε επίσης νοικοκυριά με αγρολήπτες και μισθωτούς εργάτες που καλλιεργούσαν μεγάλες εκτάσεις δημητριακών, καθώς και αμπελώνες. Τα δύο αυτά τσιφλίκια αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα των μεγαλύτερων τσιφλικιών του Μοναστηρίου, και χαρακτηρίζονται από εκτεταμένες εκτάσεις γης, από την ενσωμάτωση του μισακάρικου και της μισθωτής εργασίας, και από την ύπαρξη ενός σημαντικού ποσοστού μόνιμου εργατικού δυναμικού.

Ένα άλλο ιδιαίτερα αξιοσημείωτο παράδειγμα ιδιοκτησίας τσιφλικιού είναι αυτό των αδελφών Ιμπραχήμ και Χαλίλ Εμίνογλου (Emin oğlu İbrahim και Halil) που κατείχαν ένα από τα μεγαλύτερα τσιφλίκια στην περιοχή. Το τσιφλίκι βρισκόταν στον οικισμό Πάρλοβο (Paralovo, οθωμ.: Paraluk) και αποτελούταν από 1.470 οθωμανικά στρέμματα δημητριακών, τα οποία καλλιεργούσαν μισακάρηδες και μισθωτοί εργάτες, με το συνολικό προϊόν να κατανέμεται υπέρ των εργατών. Τα προσωπικά εισοδήματα των μισακάρηδων ποίκιλλαν στο τσιφλίκι, αντανακλώντας πιθανώς τις διαφορές στη δυνατότητα κατοχής ζώων έλξης, το μέγεθος της οικογένειας, την ικανότητα εργασίας και, ενδεχομένως, πρόσθετες ευθύνες, όπως η επίβλεψη της παραγωγής και η διαχείριση άλλων λειτουργιών του τσιφλικιού. Σε αντίθεση με άλλες εξέχουσες οικογένειες του Μοναστηρίου, οι οποίες έλεγχαν πολλά τσιφλίκια εντός και εκτός της περιοχής και ασκούσαν τοπική πολιτική και διοικητική επιρροή, οι Εμίνογλου παρουσίαζαν ένα πιο μετριοπαθές προφίλ γαιοκτημόνων, υπό την έννοια ότι το σύνολο των εκτάσεων γης υπό τον έλεγχό τους ήταν περιορισμένο και δεν ασκούσαν επιρροή στους διοικητικούς και πολιτικούς θεσμούς, τουλάχιστον με βάση τα όσα οι γνωστές πηγές τεκμηριώνουν. Ωστόσο, το γεγονός ότι κατείχαν ένα από τα μεγαλύτερα τσιφλίκια της περιοχής καταδεικνύει τη διεύρυνση της κοινωνικής βάσης των τσιφλικιάδων στα μέσα του 19ου αιώνα, κάτι που προκαλεί ερωτήματα σε σχέση με τη συσσώρευση κεφαλαίου, την κοινωνική κινητικότητα και τις επενδυτικές στρατηγικές διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι η οικογένεια δεν έφερε κάποιο τιμητικό τίτλο αλλά διατηρούσε το όνομα του

πατριάρχη ως επώνυμο (Εμίνογλου).

Ένας κεντρικός στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να εντάξει τα τσιφλίκια στο ευρύτερο πλαίσιο της αγροτικής κοινωνίας. Κατά συνέπεια, η ανάλυση επικεντρώθηκε στο πώς οι ιστορικές διεργασίες των μέσων του 19ου αιώνα διαμόρφωσαν το προφίλ των αγροτών και το είδος των αγροτικών σχέσεων, αλλά και στις επιπτώσεις τους στην ανισότητα και την κοινωνική διαφοροποίηση.

Οι απογραφές εισοδημάτων δείχνουν έναν σαφή βαθμό ανισότητας μεταξύ των κατοίκων της υπαίθρου του Μοναστηρίου, ιδιαίτερα όσον αφορά την πρόσβαση σε καλλιέργειες δημητριακών. Τα νοικοκυριά ακτημόνων αποτελούσαν περίπου το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού των χωριών, ενώ ένας μικρός αριθμός μεγάλων γαιοκτημόνων έλεγχε ένα δυσανάλογα μεγάλο μερίδιο της καλλιεργήσιμης γης, με μια ομάδα μικροκαλλιεργητών να καταλαμβάνει τη μεσαία θέση. Η κατανομή της γης ήταν επομένως εξαιρετικά άνιση. Δεδομένης της κεντρικής θέσης της γεωργίας στην οικονομία της υπαίθρου, αυτές οι ανισότητες πιθανότατα διαμόρφωσαν την οικονομική κατάσταση, την κοινωνική θέση και τις διαθέσιμες ευκαιρίες για τα ιστορικά υποκείμενα. Ως αποτέλεσμα, οι ακτήμονες χωρικοί που δεν ασχολούνταν με την αγροτική παραγωγή εξαρτώνταν από τη μισθωτή εργασία σε άλλους τομείς, όπως η υφαντουργία με χειροτεχνικά μέσα, άλλες μορφές μεταποιητικής βιοτεχνίας ή οι μεταφορές. Ορισμένοι οικισμοί με συγκεκριμένες συνοικίες αφιερωμένες στις προαναφερθείσες δραστηριότητες, βασιζόνταν κυρίως σε μη αγροτικές εργασίες και παρουσίαζαν αξιοσημείωτη οικονομική εξειδίκευση. Ένα σημαντικό παράδειγμα ήταν το σύμπλεγμα ορεινών χωριών που βρισκόταν κοντά στο αστικό κέντρο του Μοναστηρίου, όπως το Μαγκάρεβο (Magarevo) και το Τρνόβο (Trnovo), όπου η κλωστοϋφαντουργία και οι συναφείς μεταποιητικές δραστηριότητες αποτελούσαν χαρακτηριστικό γνώρισμα της τοπικής οικονομίας. Η περιοχή αυτή έγινε σημαντικό κέντρο παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων της υπαίθρου πολύ μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, με προϊόντα να πωλούνται σε άλλες περιφέρειες και επαρχίες και με οικοτεχνία να λειτουργεί μέχρι περίπου το 1914 (Palairret 1997: 77, 347, 354). Συνδυαστικά, τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν το κρίσιμο ζήτημα της εξειδίκευσης των οικονομικών δραστηριοτήτων και της εξάρτησης από την αγορά στην ύπαιθρο του Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα.

Εκατοντάδες νοικοκυριά της επαρχίας αντλούσαν εισόδημα από την αγροτική μισθωτή εργασία, είτε ως κύρια πηγή διαβίωσης είτε ως συμπληρωματική πηγή. Οι απογραφές δείχνουν επίσης ότι πολλά νοικοκυριά του χωριού συμμετείχαν σε ένα δίκτυο εργασιακών σχέσεων που αφορούσε την ιδιοκτησία γης, το

μισακάρικο και τη μισθωτή εργασία, με ένα σημαντικό αριθμό να συμμετέχει σε διαφορετικές συμφωνίες ως κύρια ή δευτερεύουσα πηγή εισοδήματος. Δυστυχώς, οι πηγές επιτρέπουν την ταυτοποίηση συγκεκριμένων σχέσεων μισθωτής εργασίας μεταξύ των χωρικών μόνο όταν τα αγροτικά νοικοκυριά καταγράφονταν ρητά ως εργοδότες και όταν οι εργάτες δεν είχαν ιδιόκτητη οικία και ήταν ακτήμονες, διαμένοντας σε καταλύματα που τους παρείχαν οι εργοδότες τους. Επομένως, δεν είναι πάντα δυνατό να προσδιοριστούν οι εργοδότες των εργατών που διέθεταν κατοικία, αγροτεμάχιο ή ζώα. Περίπου πεντακόσια νοικοκυριά χωρικών αναφέρονταν συγκεκριμένα ως στερούμενα γης, στέγης ή και των δύο. Στο αντίθετο άκρο του οικονομικού φάσματος, ένας αριθμός ατόμων καταγράφεται ως ιδιοκτήτες τσιφλικιών, κάτοχοι σπιτιών, δωματίων, καταστημάτων και εργαστηρίων από τα οποία αντλούν ενοίκια, μέτοχοι σε πανδοχεία ή μύλους από τα οποία αντλούν προσόδους, ή και να αντλούν εισόδημα από την ενοικίαση βοδιών. Επίσης, αρκετοί κατέχουν ακίνητα σε γειτονικές περιοχές, όπως το Πρίλεπ, τη Φλώρινα και την Οχρίδα. Ο ποικιλόμορφος αυτός χαρακτήρας του πλούτου και της επαγγελματικής εξειδίκευσης φαίνεται να είχε διαμορφώσει θεμελιωδώς τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων της επαρχίας του Μοναστηρίου.

Συμπεράσματα

Η ορθόδοξη ιστοριογραφία για τα οθωμανικά τσιφλίκια ταλαντεύεται επί μακρόν ανάμεσα σε δύο κυρίαρχα ερμηνευτικά πλαίσια. Το πρώτο τα συνδέει με το καθεστώς δημοσίων γαιών μιρί και το σύστημα τσιφτ-χανέ, απεικονίζοντας τα τσιφλίκια ως περιθωριακά φαινόμενα που δεν επηρέαζαν ουσιαστικά τη μικροϊδιοκτησία. Το δεύτερο πλαίσιο αντιλαμβάνεται τα τσιφλίκια ως κομμάτι της ευρύτερης διεργασίας ενσωμάτωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, τονίζοντας παράλληλα την καταλυτική επίδραση του εμπορίου στον κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό. Διαφοροποιούμενη από τις πιο πάνω προσεγγίσεις, η παρούσα μελέτη χρησιμοποίησε το φαινόμενο του τσιφλικιού ως πρίσμα μέσα από το οποίο εξετάζει το ευρύτερο αγροτικό τοπίο των Οθωμανικών Βαλκανίων του 19ου αιώνα. Αποτέλεσμα αυτής της προβληματικής είναι η διαπίστωση ότι το Μοναστήρι παρουσίαζε μια ετερογενή ύπαιθρο, στην οποία τσιφλίκια διαφορετικής κλίμακας, ιδιοκτησίας και οργάνωσης της εργασίας συνυπήρχαν με χωριά, δημιουργώντας και αντανakλώντας ταυτόχρονα μοτίβα ανισότητας, κοινωνικής διαστρωμάτωσης και οικονομικής διαφοροποίησης.

Η ανάλυση φανερώνει τις ταξικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν γύρω από τα τσιφλίκια, τονίζοντας τις βαθιές επιπτώσεις τους στην αγροτική οικονομική και κοινωνική τάξη. Αυτές περιλάμβαναν τον διαρθρωτικό διαχωρισμό της

γαιοκτησίας από την καλλιέργεια, τη στροφή προς την παραγωγή με γνώμονα την αγορά, την οικειοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος, την υπονόμευση της αυτάρκειας των αγροτών και την εμφάνιση της εξάρτησης από την αγορά. Από αυτή την άποψη, τα τσιφλίκια λειτουργούσαν τόσο ως καθοριστική έκφραση της ταξικής δυναμικής όσο και ως μηχανισμός ριζικής αναδιαμόρφωσης της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας στα Οθωμανικά Βαλκάνια.

Πέρα από το αρχικό επίπεδο αγροτικής ανισότητας που αντιπροσωπεύει το τσιφλίκι, η παρούσα μελέτη έχει επίσης εντοπίσει διαστρωμάτωση εντός της ίδιας της αγροτικής τάξης. Συνεπώς, το δεύτερο επίκεντρο της έρευνας αφορούσε τις ενδοαγροτικές σχέσεις. Στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία, η ανισότητα εκδηλωνόταν κυρίως μέσω της διαφοροποιημένης πρόσβασης στη γη, συχνά συνοδευόμενης από το φαινόμενο της απασχόλησης από πλουσιότερους κατοίκους της υπαίθρου εργατικού δυναμικού προερχόμενου από άπορες ή φτωχότερες οικογένειες, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη οικονομική εξειδίκευση στο αγροτικό περιβάλλον. Συνολικά, αυτά τα πρότυπα αντικατοπτρίζουν την ύπαρξη ενός βαθμού κοινωνικής διαφοροποίησης στο Μοναστήρι του 19ου αιώνα, με τη σταδιακή διάβρωση της αυτάρκειας των αγροτών και την αυξανόμενη εξάρτηση από την αγορά. Κατά συνέπεια, απαιτείται η κριτική επανεκτίμηση μιας σημαντικής ιστοριογραφικής παραδοχής: της υποτιθέμενης ομοιογένειας και αυτονομίας των Οθωμανών αγροτών.

Εξίσου σημαντική είναι η χωρική διάσταση της αγροτικής οργάνωσης. Τσιφλίκια και χωριά δεν ήταν διακριτές και παράλληλες οντότητες στην ύπαιθρο του Μοναστηρίου, αλλά συνυπήρχαν και αλληλοεπιδρούσαν μεταξύ τους. Επιπλέον, στο επίπεδο της στατιστικής μεθοδολογίας, η ετερογένεια του αγροτικού τοπίου καταδεικνύει τους περιορισμούς των μέσων όρων ως εργαλείου ανάλυσης. Στην ιστορική ανάλυση η γεωγραφική διάσταση πρέπει να εξετάζεται σε συνάρτηση με τη χρονική· εστιάζοντας στην χωρική κατανομή διαφόρων μεταβλητών της εργασίας ή της αγροτικής οικονομίας εμπλουτίζει την κατανόησή μας για την ποικιλομορφία και την πολυπλοκότητα των αγροτικών δομών και σχέσεων. Επιπλέον, η συνύπαρξη τσιφλικιών και χωριών εντός των ίδιων οικισμών εγείρει ερωτήματα σχετικά με τους μηχανισμούς πίσω από τη δημιουργία των τσιφλικιών, ειδικά σε σχέση με την αλλοτρίωση μικροϊδιοκτησίας και το φαινόμενο της υφαρπαγής στην ύπαιθρο ευρύτερα.

Τα τσιφλίκια που εξετάστηκαν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως προς το μέγεθος, την οργάνωση της εργασίας και τα προφίλ ιδιοκτησίας, αλλά έχουν ένα κοινό καθοριστικό δομικό χαρακτηριστικό: τον διαχωρισμό της ιδιοκτησίας της γης από την καλλιέργεια. Παρά την ποικιλομορφία των εκφάνσεών της, αυτή η

συνθήκη έχει χρησιμεύσει ως ο λειτουργικός ορισμός του τσιφλικιού σε όλη αυτή την έρευνα. Υπό το πρίσμα της ευρείας ακτημοσύνης και της συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας στα χέρια μιας μικρής ομάδας ιδιοκτητών τσιφλικιών που βασίζονταν σε διάφορες μορφές εργασιακών ρυθμίσεων για την αγροτική παραγωγή, το τσιφλίκι αναδύεται όχι μόνο ως ιστορική δομή, αλλά και ως φαινόμενο που επιτρέπει την κατανόηση της μακροπρόθεσμης δυναμικής μετασχηματισμού της αγροτικής υπαίθρου, την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την ευρύτερη πορεία της εκβιομηχάνισης στα Οθωμανικά Βαλκάνια.

Βιβλιογραφία

Αρχειακές πηγές

- OA: Οθωμανικό Αρχείο (Osmanlı Arşivi), Κωνσταντινούπολη, Τουρκία
ML.VRD.TMT. d. 11444, 11445, 17545

Δευτερογενείς πηγές

- Adıyeke N. 2000. “Temettuat sayımları ve bu sayımları düzenleyen nizamname örnekleri”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11(11): 769–823.
- Atuk M. V. 2018. “Manastır vilayetinde yönetim ve yerel meclisler”, *Çağdaş Yere Yönetimler* 27(1): 147–169.
- Aytekin E.A. 2009. “Historiography of Land Tenure and Agriculture in the Nineteenth Century Ottoman Empire”, *Asian Research Trends New Series* 4: 1–24.
- Barkan Ö. L. 1980α. “Çiftlik”, στο: του ίδιου *Türkiye’de toprak meselesi: Toplu eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları: 789–797.
- Barkan Ö. L. 1980β. “Türkiye’de ‘servaj’ var mıydı?”, στο: *Türkiye’de toprak meselesi: Toplu eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları: 717–724.
- Bernstein H. 1996. “Agrarian questions then and now”, *The Journal of Peasant Studies* 24(1-2): 22–59.
- Bilirli T. 2018. “Temettuat defterlerinin hazırlanmasında İmar Meclisleri’nin rolü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7(3): 2131–2141.
- Bizbirlik A. & Atar Z. 2009. “XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinde Temettutât Defterleri’nin yeri: Saruhan Sancağı Mütevellî Çiftliği temettutât defteri örneği”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi* 1: 37–57.
- Braudel F. 1995. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*, μτφρ.: S. Reynolds, τ. 2, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Byres T. J. 2006. “Rodney Hilton (1916–2002): In memoriam”, *Journal of Agrarian Change* 6(1): 1–16.
- Byres T. J. 2009. “The landlord class, peasant differentiation, class struggle and the transition to capitalism: England, France and Prussia compared”, *The Journal of Peasant Studies* 36(1): 33–54.
- Cvetkova B. 1969. “Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l’époque du XVIe au XVIII siècle”, στο: της ίδιας, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia: Editions de l’académie bulgare des sciences: 709–720.
- Daskalov R. 2004. *The making of a nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian revival*, Budapest: Central European University Press.
- Draganova S. 2006. *Tuna Vilayeti’nin köy nüfusu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Efe A. 2016. “1845 temettuat sayım sonuçları ne oldu?”, *Journal of History Studies* 8(1): 19–35.

- Fleet K. & Ianeva S. 2014. *Ottoman economic practices in periods of transformation: The cases of Crete and Bulgaria*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gandev C. 1960. "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle", *Études Historiques* 1: 207–217.
- Güran T. 1983. "Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Ödemiş kasabasının sosyo-ekonomik özellikleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 41: 301–319.
- Güran T. 2000. "19. yüzyıl temettuat tahrirleri", στο: H. İncalcık & Ş. Pamuk (επιμ.), *Osmanlı Devleti'nde bilgi ve istatistik*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü: 75–94.
- Hadjikyriacou A. 2021. "Economic geographies", στο: R. Bavaj, K. Lawson & B. Struck (επιμ.) *Doing Spatial History*. London & New York: Routledge: 252–273.
- Hadjikyriacou A. 2022. "Economy, Environment, and Landscape in the Cypriot *Longue Durée*", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 9(2): 131–136.
- Hadjikyriacou A. & Kolovos E. (2015) "Rural economies and digital humanities Prospects and challenges", στο: E. Kolovos (επιμ.), *Ottoman rural societies and economies: Halcyon Days in Crete VIII: A symposium held in Rethymno, 13–15 January 2012*, Rethymno: Crete University Press: 415–421.
- Hathaway J. 1996. "Problems of periodization in Ottoman history: the fifteenth through the eighteenth centuries", *Turkish Studies Association Bulletin* 20(2): 25–31.
- Hilton R. 2003. *Bond men made free: Medieval peasant movements and the English rising of 1381*, London and New York: Routledge.
- Hopkins T. & Wallerstein I. 1987. "Capitalism and the incorporation of new zones into the world-economy", *Review (Fernand Braudel Center)* 10(5): 763–779.
- İşıl-Sevgener E.B. 2023. "Osmanlı Balkanları'nda Çiftlikler ve Toprak Mülkiyeti İhtilafları: Vakalar ve Gözlemler", στο: F. G. Karagöz & U. Bayraktar (επιμ.) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Sahipleri ve Çiftliğe Farklı Bakışlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 193–221.
- İşık, Ş. 1999. "Tarihsel coğrafya açısından temettuat defterlerinin değerlendirilmesi ve Aşağı Akçay Havzası örneği", *Ege Coğrafya Dergisi* 10: 239–280.
- İncalcık H. 1941. "Tanzimat nedir", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1: 237–263.
- İncalcık H. 1991. "The emergence of big farms, çiftliks: State, landlords, and tenants", στο: Ç. Keyder & F. Tabak (επιμ.) *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*, Albany, NY: State University of New York Press: 17–34.
- İncalcık H. 1993. "Village, peasant and empire", στο: H. İncalcık & D. Quataert, (επιμ.) *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on economy and society*, Cambridge: Cambridge University Press: 137–160.

- İslamoğlu-İnan H. 1991. "Peasants commercialization, and the legitimation of state power in sixteenth-century Anatolia", στο: Ç. Keyder & F. Tabak (επιμ.) *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*. Albany NY: State University of New York Press 57-76.
- Kafadar C. 1999. "The question of Ottoman decline", *Harvard Middle East and Islamic Review* 4(1-2): 30-75.
- Karaduman G. & Tabakoğlu A. 2021. "19 yüzyıl Temettuat Defterleri"ne göre Üsküp/Koçana Kazası'nın Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı ile gelir dağılımının analizi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 16(1) 146-165.
- Kasaba R. 1987. "Incorporation of the Ottoman Empire, 1750-1820", *Review (Fernand Braudel Center)* 10(5): 805-848
- Kasaba R. 1988. *The Ottoman Empire and the world economy: The nineteenth century*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Kaya Y. A. 2021. "Balkanlar ve Batı Anadolu'da ilk birikimin gelişimi", *Devrimci Marksizm* 45: 11-66.
- Keyder Ç. 1991. "Introduction: Large-scale commercial agriculture in the Ottoman empire?", στο: Ç. Keyder & F. Tabak (επιμ.) *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*, Albany NY: State University of New York Press 1-13.
- Kosminsky E. A. 1956. *Studies in the agrarian history of England in the thirteenth century*, Oxford: Blackwell.
- Koyuncu D. T. & Küçükkalay A. M. 2016. "Global market orientation of the Ottoman agriculture sector: An interregional comparison (1844)", *Osmanlı Araştırmaları* 48(48): 171-228.
- Kütükoğlu M. S. 1995. "Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihi kaynaklarından temettü defterleri", *Belleten* 59(225): 395-412.
- Lewis M. W. & Wigen K. 1997. *The myth of continents: A critique of metageography*, Berkeley: University of California Press.
- Matkovski A. 1969. "La résistance des paysans macédoniens contre l'attachement à la glebe pendant la domination ottomane", στο: V. Georgiev, N. Todorov & V. Tarkova-Zaimova (επιμ.), *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia: Editions de l'académie bulgare des sciences: 703-708.
- McGowan B. 1981. *Economic life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mironov B. 1985. "The Russian peasant commune after the reforms of the 1860s", *Slavic Review* 44(3): 438-467.
- Öztürk S. 2003. "Türkiye'de temettuat çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1: 287-304
- Palairat M. 1997. *The Balkan economies c.1800-1914: Evolution without development*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Parveva S. 2009. *Village, town and people in the Ottoman Balkans 16th-mid-19th century*, Oxford: Blackwell.

- century, İstanbul: The Isis Press.
- Petmezas S. 1990. "Patterns of protoindustrialization in the Ottoman empire: The case of eastern Thessaly ca. 1750–1860", *Journal of European Economic History* 19(3): 575–603.
- Petmezas S. 2015. "Land tenure and land settlement in Vostizza from Ottoman to Venetian rule: G.I.S. mapping of the Venetian cadastro of 1700", στο: E. Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rural Societies and Economies: Halcyon Days in Crete VIII. A Symposium Held in Rethymno, 13–15 January 2012*, Rethymno: Crete University Press: 423–459.
- Prifti K. *Manastır*. TDV İslâm Ansiklopedisi Διαθέσιμο στο: <https://islamansiklopedisi.org.tr/manastir--makedonya>
- Quataert D. 2003. Ottoman history writing and changing attitudes towards the notion of "decline", *History Compass* 1: 1–9.
- Sadat D. R. 1972. "Rumeli ayanları: The eighteenth century", *The Journal of Modern History* 44(3): 346–363.
- Spyropoulos Y., Poullos S. & Anastasopoulos A. 2024. "Çiftlik, landed elites, and tax allocation in eighteenth-century Ottoman Veroia", *European Journal of Turkish Studies* 39.
- Stoianovich T. 1953. "Land tenure and related sectors of the Balkan economy, 1600–1800", *The Journal of Economic History* 13(4): 398–411.
- Tabak F. 2008. *The waning of the Mediterranean, 1550–1870: A geohistorical approach*. Johns Hopkins University Press
- Terzibaşoğlu Y. 2022. "Landed estates, rural commons and collective agriculture in Ottoman Niş and Leskofçe in the nineteenth century", *Turkish Historical Review* 13(3): 343–371.
- Terzibaşoğlu Y. & Kaya A. Y. 2021. "19. yüzyılda Balkanlar'da toprak rejimi ve emek ilişkileri", στο: U. Karakoç & A. Y. Kaya (επιμ.), *İktisat tarihinin dönüşü*, İstanbul: İletişim Yayınları: 49–105.
- Veinstein G. 1991. "On the çiftlik debate", στο: Ç. Keyder & F. Tabak (επιμ.) *Landholding and commercial agriculture in the Middle East*, Albany, NY: State University of New York Press: 35–53.
- Wallerstein I. 1979. "The Ottoman Empire and the capitalist world-economy: Some questions for research", *Review (Fernand Braudel Center)* 2(3): 389–398.
- Yereli A. B., Köktaş A. M. & Selçuk İ. Ş. 2015. "Sorgun kazası XIX. yüzyıl temettuat defterleri üzerinden gelir dağılımı ve görelî yoksulluk üzerine bir inceleme", *Sosyoekonomi* 23(23): 113–138.
- Yükçü S., Fidancı A. G. N. & Soysal U. U. 2014. "Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterleri'nin önemi ve vergisel açıdan değerlendirilmesi: Tire kazası örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* (7): 170–199.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδριοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...